

УДК 94(495):347.782 Грабар

**ВІЗАНТІЙСЬКЕ МИСТЕЦТВО І ВЛАДА
В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ А. ГРАБАРА****BYZANTINE ART AND POWER
IN THE SCIENTIFIC WORK OF A. GRABAR****Горбань Т. Ю.,**доктор політичних наук, професор кафедри історії світового українства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна), e-mail: tayrgor@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0566-620X>**Кругляков В. Є.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії мистецтв, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна), e-mail: krugve@ukr.net

Gorban T. Yu.,Doctor of Political Science, Professor of the Department of History of Foreign Ukrainian studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: tayrgor@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0566-620X>**Kruglyakov V. Ye.,**

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Art History Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: krugve@ukr.net

Досліджуються деякі аспекти наукової діяльності видатного візантолога українського походження А. М. Грабаря. На прикладі праці «Імператор у візантійському мистецтві», через призму розробленого науковцем «динамічного іконографічного методу» розглядається відображення в мистецтві ідеї візантійської монархічної «теології». Показано, що предметом дослідження Грабаря був «імператор» як смислове поняття, сутність, втілення цієї ідеї. Акцентовано увагу на новаторському підході визначного вченого до дослідження середньовічного мистецтва та значенні його фундаментального наукового доробку у галузі візантиністики.

Ключові слова: візантиністика, візантійське мистецтво, Грабар, іконографія, імператор.

Some aspects of the scientific activity of outstanding Byzantologist of Ukrainian origin A. M. Grabar have been studied. Representation in art of the idea of Byzantine monarchical «theology» has been considered based on the example of work «Emperor in Byzantine art» from the perspective of a «dynamic iconographic method» developed by the scientist. It has been shown that the subject of the study of Grabar was the «emperor» as a semantic concept, the essence, and embodiment of this idea. Attention has been focused on the innovative approach of the prominent scholar to the study of medieval art and significance of his fundamental scientific work in the field of Byzantine studies.

Keywords: Byzantine studies, Byzantine art, Grabar, iconography, emperor.

Загальні уявлення про візантійське образотворче мистецтво асоціюються насамперед з пам'ятками сакрального, церковного характеру. Мистецькі шедеври минулого, які дійшли до наших днів, вражають своєю монументальністю, майстерністю виконання, глибиною і проникливістю образів. Разом з тим існує надзвичайно важливий сегмент мистецтва Візантії, який має світський характер і безпосередньо пов'язаний з ідеєю влади, її зміцнення та уславлення. Головним об'єктом цього напрямку в образотворчому мистецтві є, безумовно, образ візантійського імператора.

Серед знаних у світі науковців, які займалися дослідженням зазначеної проблеми, одне з перших

місць по праву належить Андрію Миколайовичу Грабарю – вченому українського походження, який основну частину життя прожив у Франції, але народився і молоді роки провів у Києві, де й відбувалося його особистісне та наукове становлення, і чиє ім'я та творчий доробок, на жаль, не належать до числа широковідомих в українській науці.

Наукові уподобання А. Грабаря, як стверджують дослідники його життєвого і наукового шляху, визначилися ще в роки навчання. Ставши в 1914 році студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, він проявляє значний інтерес до іконографії, приділяючи багато часу самостійному вивченню мозаїк та фресок київських храмів. Наступного року, в зв'язку з переїздом родини до Петрограду, Андрій перевівся до Петроградського університету, де навчався у відомого візантолога Никодима Кондакова та історика мистецтва Дмитра Айналова. Повернувшись у 1917 році до Києва, молодий А. Грабар починає читати лекції, присвячені іконопису київських храмів.

У 1920 році майбутній візантолог зі світовим ім'ям виїжджає за кордон, і його подальше життя та наукова діяльність проходять в еміграції. Наукові інтереси, що сформувалися в юнацькі роки, отримують подальший розвиток. Як говорив сам Грабар, це була «сфера ... іконографічних інтересів і роздуми щодо зв'язків між релігійним життям і мистецтвом». Результатом таких роздумів стали численні праці, в яких втілювався новаторський підхід автора до дослідження середньовічного мистецтва. Розроблений ним «динамічний іконографічний метод» полягав у вивченні іконографічних характеристик різних пам'яток у широкому історико-культурному контексті епохи на основі структурно-функціонального аналізу їх особливостей і сприйняття мистецтва як форми відображення ідей, що змінювали життя суспільства і змінювалися разом з ним [1, с. 243–244].

Наукове життя Грабаря як «дослідника вищого рівня» почалося, за його власним визнанням, з виходом книги «Імператор у візантійському мистецтві» (1936). Аналізуючи цю працю, сучасні вчені визначають її мету як «пошук вираження в мистецтві ідеї візантійської монархічної «теології»», в контексті чого «імператор» досліджується як смислове поняття, точка з'єднання і втілення цих ідей. Новаторство автора, про яке говорилося вище, втілювалося у цьому дослідженні у «включеності» творів мистецтва у цілісну канву знань про життя епохи та функціонування різних сторін того середовища, з якого вийшли ці твори, що дозволило подивитися на них по-новому. А ерудиція А. Грабаря, на думку відомого французького візантолога Ж. Дагрона, «привела до повного, виключно точного і плідного відтворення витоків і розвитку Візантійської імперії» [1, с. 244].

Розглядаючи працю «Імператор у візантійському мистецтві», зазначимо насамперед, що завдання, яке ставив перед собою А. Грабар, полягало у тому, щоб виявити у пам'ятках імператорської доби типові риси та знайти у них ознаки традиції, яка

неухильно зберігалася упродовж століть, а також незмінні символічні формули. В основі саме такої постановки завдання була думка, яка полягала у тому, що якщо візантійське імператорське мистецтво дійсно слугувало образотворчому відтворенню імператорського культу, то воно так само рідко вдавалося до спонтанної імпровізації, як і будь-яке інше мистецтво, яке ґрунтувалося на релігійних підвалинах. Вивчення візантійських пам'яток, дійшов висновку А. Грабар, цілковито підтвердило цю гіпотезу [2, с. 16].

Особливості дослідження спонукали А. Грабаря звернутися до вивчення набагато більш раннього хронологічного періоду порівняно з тим, який традиційно був об'єктом студій фахівців-візантологів. Виходячи з того, що основи візантійського імператорського мистецтва були закладені у той самий час, що й столиця Східної Римської імперії, він дійшов думки про необхідність охопити науковими пошуками мистецькі пам'ятки IV століття. Таким чином, до сфери наукових інтересів А. Грабаря потрапили мистецькі витвори пізньоримської та ранньовізантійської доби – так само, як і твори наступних періодів історії Візантійської імперії.

Принагідно потрібно зауважити, що, як зазначають сучасні дослідники, висновки Грабаря щодо запозичення Візантією не лише образотворчих схем античних імператорських культів, а й окремих тем, які продовжили існування в християнській державі, були хоча й безумовно закономірними, проте сміливими для того часу. На переконання вченого, римська імператорська іконографія мала безпосередній вплив на формування релігійної іконографії завдяки здатності відображати ідеї, що були внутрішньо близькі візантійському християнству [1, с. 244].

А. Грабар дослідив величезну масу фактів, пам'яток, що належали до різних видів мистецтва та являли собою зразки найрізноманітніших технік виконання. Йдеться про статуї, рельєфні зображення на тріумфальних арках та інших спорудах, на монетах, а також фрески, мозаїки, ікони, книжкові мініатюри, зображення на слоновій кістці та тканині й багато інших, які відтворювали еволюцію образотворчого втілення культу імператора. При цьому, як зазначав сам А. Грабар, він не намагався максимально повно охопити увесь масив імператорських зображень, натомість робив основний наголос на дослідженні тих пам'яток, які могли допомогти у відтворенні типового репертуару офіційного мистецтва [2, с. 16]. Це потребувало тривалої копії роботи, надзвичайно ретельного аналізу і співставлення деталей, однак, на переконання видатного візантолога, лише у такий спосіб було можливо охарактеризувати це мистецтво, яке свого часу процвітало, але від якого мало що дійшло до наших часів.

Також цінність його праці, на думку сучасних вчених, полягає в новому на той час підході до матеріалу. Замість традиційної реєстрації фактів та формування їхнього переліку, опису явищ і пам'яток в історичній послідовності Грабар

запропонував узагальнення, панорамний огляд, групування за сутнісними ознаками. Скептично ставлячись до науки реєстраційно-констатуючої, до колекціонування фактів, він віддавав перевагу динамічному підходу, який відображав взаємозв'язки, причини й наслідки, сутності й уподібнення, прагнучи бачити в археології та історії мистецтва, як зазначав сам науковець, дещо більше, ніж опис пам'яток минулого [5, с. 13]. Отже, той спосіб наукової творчості, переконаним прибічником якого був Грабар, полягав у науковому узагальненні, пошуку закономірностей, у розгортанні широкого горизонту історичних студій.

Дослідники наукової творчості А. Грабаря акцентують увагу як на специфіці його дослідницького методу, так і на тому особливому ракурсі, у якому розглядається предмет дослідження – зображення імператора. Потрібно зазначити, що на той час, на який припадає наукова діяльність Андрія Миколайовича, інтерес істориків-медієвістів до портретів монархів та володарів різного рівня і гатунку вже мав досить давню традицію. У 1928 році на Міжнародному конгресі істориків була навіть створена спеціальна комісія з іконографії таких портретів. Але в жодній монографії, присвяченій цій темі, не був з такою енергією і точністю показаний взаємозв'язок двох ієрархічних моноцентричних систем: з одного боку, імператорської ідеології, що брала початок у Римській імперії та втілювалася у Візантії, а з іншого – християнської теології [5, с. 12].

Відмічають сучасні науковці й те, що успіх найбільш відомого дослідження А. Грабаря «Імператор у візантійському мистецтві» був обумовлений як широким історичним охопленням теми, так і тим, що – і це є особливо важливим – у центр дослідження був поставлений саме образотворчий матеріал, іконографічні формули, які були для науковця центральним історичним джерелом. Як підкреслював сам Грабар, предмет його дослідження – не «імператори», а «Імператор», тобто не історичні деталі, а ідея, поняття, сутність [5, с. 12]. В імператорському мистецтві, – писав видатний візантолог, – фігура володаря знаходиться у центрі будь-якого зображення, вона є ядром великих композицій або представлена одноосібно, на нейтральному полі, де виділяються красиві, вміло розташовані літери імені монарха. «Одноосібні зображення імператора є офіційними портретами, які, відображаючи риси василевса, прагнуть охарактеризувати й верховну владу, якою він наділений» [2, с. 25], і в цьому контексті такі зображення часом мають властивості головної ідеї символічних композицій.

Отже, точкою відліку в баченні Грабарем візантійського суспільства та його культури був феномен влади, розуміння якої у візантійському суспільстві мало абсолютистський характер. «Візантійське імператорське мистецтво мало лише одну мету – звеличення верховної влади василевса» [2, с. 23]. Закономірно, що образ імператора у мистецтві Візантії посідав одне з центральних місць, що й досліджував А. Грабар.

Розглядаючи в історичній ретроспективі саме явище «придворного мистецтва», вчений дійшов висновку, що Візантія мала на службі монархії мистецтво, яке можна було порівняти з офіційним мистецтвом давніх східних царств, мистецтвом елліністичних деспотій та Римської імперії. Звертаючись до історичної тягlosti цього феномену, Грабар вказував: як і увесь попередній художній досвід такого роду, «монархічне мистецтво Візантії мало на меті зафіксувати у зображеннях традиційні властивості носія надлюдської верховної влади в Імперії та особливо відмітити доблесті суверена, освячені імператорським культом» [2, с. 303].

Особливо наголошував науковець на тому, що мистецтво стало важливим проявом культового поклоніння василевсу, а деякі зображення монарха, нарівні з іншими символами його влади, мали значення священних предметів і навіть згодом, упродовж тривалого часу, були об'єктами поклоніння. За деяких обставин такі зображення, вважав вчений, навіть заміняли самого монарха і набували у цій ролі високої символічної та юридичної цінності [2, с. 303]. Отже, візантійському імператорському мистецтву були притаманні релігійна основа та культові, владні функції.

У праці «Імператор у візантійському мистецтві» А. Грабар неодноразово звертався і до витворів давньоруського мистецтва. Зрозуміло, що основний їх масив не міг бути включений у поле дослідження, але тій з пам'яток, яка поза усяким сумнівом містить зображення візантійського імператора, й навіть, більш того, сцени з життя імператорського двору в Константинополі – йдеться про фрески XI століття в Софійському соборі в Києві – приділено чимало уваги в монографії.

Торкнувшись питання давньоруської культурної спадщини, не можемо не додати, що дослідження образотворчого мистецтва і, зокрема, іконографії Давньої Русі займає значне місце у творчому доробку А. Грабаря. У тому числі одна з його робіт присвячена щойно згаданим фрескам. Якщо ж говорити про книгу «Імператор у візантійському мистецтві», то завдяки не лише фрагменту, в якому йдеться про фрески Софії Київської, але й іншим її складовим – з їхніми розмірковуваннями, співставленнями, аналітичною заглибленістю – ця праця дає підстави з нових позицій поглянути на велику кількість сюжетів, композицій, деталей в історії давньоруської культури [5, с. 13].

З іншого боку, тема візантійського живопису є, що цілком закономірно, важливою складовою змісту тих праць Грабаря, які присвячені мистецтву руських земель. Наприклад, про особливості класичного стилю візантійського живопису доби Палеологів та загалом образотворчого мистецтва Візантії XII – XV століть йдеться у статті, присвяченій творчості Феофана Грека [3]. Значне місце тема візантійського мистецтва та його впливу на культурний розвиток Давньої Русі посідає у дослідженні «Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» [4].

Отже, однією з основних складових цінної наукової спадщини, залишеної видатним вченим,

одним із найбільш відомих візантологів світу А. Грабарем, є відтворення історії імператорського мистецтва Візантії на всіх етапах її існування. Завдяки глибокому ретельному аналізу речових і писемних джерел науковець зміг ґрунтовно та різнобічно дослідити проблему та вперше висвітлити ряд її аспектів. Саме А. Грабар вперше показав відображення містичного культу василевса в мистецтві Константинополя, виокремив головні теми імператорського циклу, способи їх вираження та їхню еволюцію у часі, розкрив процес взаємовпливів тріумфальних образів імператорської влади і християнської іконографії.

Світове значення наукової діяльності А. Грабаря полягає не лише у вагомості його особистого доробку. Вчений сприяв формуванню наукової школи візантологів в Болгарії; викладаючи історію мистецтва Візантії в Страсбурзі та Парижі, працюючи в науковій царині, він, по суті, в 30–х – 40–х роках XX століття заклав основи нових напрямів візантології у Франції; у 50–ті роки плідно співпрацював з Думбартон–Окс – центром американської та світової візантології при Гарвардському університеті. Дослідження А. Грабаря стали програмними для цілих поколінь істориків і окреслили широкі горизонти візантологічних студій для майбутніх генерацій науковців.

Список використаних джерел

1. Бутырский, ОС., 2006. 'Грабар', *Православная энциклопедия* / под общ. ред. Патриарха Моск. и всея Руси Алексия II, Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», Т. XII, с. 243–245.
2. Грабар, АН., 2000. 'Император в византийском искусстве', Москва: *Ладомир*, 323 с.
3. Грабар, АН., 1966. 'Несколько заметок об искусстве Феофана Грека', *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР*, Т. 22, с. 83–90.
4. Грабар, АН., 1962. 'Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве»', *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР*, Т. 18, с. 233–271.
5. Смирнова, ЭС., 2000. 'Андрей Николаевич Грабар и его роль в мировой византистике', в кн.: Грабар, АН., *Император в византийском искусстве*, с. 6–14.

References

1. Butyrskiy, OS., 2006. 'Grabar (Grabar)', *Pravoslavnyaya entsiklopediya* / pod obsch. red. Patriarha Mosk. i vseya Rusi Aleksiya II, Moskva: *Tserkovno-nauchnyiy tsentr «Pravoslavnyaya entsiklopediya»*, T. XII, s. 243–245.
2. Grabar, AN., 2000. 'Imperator v vizantiyskom iskusstve (Emperor in Byzantine art)', Moskva: *Ladomir*, 323 s.
3. Grabar, AN., 1966. 'Neskol'ko zametok ob iskusstve Feofana Greka (A few notes on the art of Theophanes Greek)', *Trudyi Otdela drevnerusskoy literaturyi Instituta russkoy literaturyi AN SSSR*, T. 22, s. 83–90.
4. Grabar, AN., 1962. 'Svetskoe izobrazitel'noe iskusstvo domongol'skoy Rusi i «Slovo o polku Igoreve» (Secular fine art of pre-Mongolian Rus and «The Song of Igor's Campaign»)', *Trudyi Otdela drevnerusskoy literaturyi Instituta russkoy literaturyi AN SSSR*, T. 18, s. 233–271.
5. Smirnova, ES., 2000. 'Andrey Nikolaevich Grabar i ego rol' v mirovoy vizantinistike (Andrey Nikolaevich Grabar and his role in the world Byzantine studies)', v kn.: Grabar, AN., *Imperator v vizantiyskom iskusstve*, s. 6–14.

* * *